Dr. Mohammad Saleh Ebrahimi

لێکۆڵینەوەیەک لەسەر میشکات الانوار:

میشکات الانوار یا ئەسراری ئەنواری ئیلاهی ئیمام محمد غزالی ئیمام محەمەد غەزالی لەم ریسالەدا بیرو رای فەلسەفەی ئیشراقی گرتۆتە پێش‌و دەکوشێ بەیارمەتی وەرگرتن لە ئایەتی نور: (اَللّٰهُ نُورُالسَّمواتِ وَ الاَرْضِ)و فەرمودەی حیجاب: (اِنَّ لِلّٰهِ سَبْعِینَ حجاباً من‌نورو ظلمة)و تەئویل کردنیان، تەنیا بە تەئویلی زاهری ئەو ئایەت‌و فەرمودە بەس ناکا، بەڵکو ئەسراری ئیلاهی‌و رازی نهێنی لەو دوانەدا بە پێی شێوەی تایبەت بەخۆی دەکەوێتە لێکوڵینەوە. شێوەی تایبەتی تەئویلی ئیمام غەزالی لە ریسالەی (میشکات الانوار) دا بەدرێژی بەیان کراوە. بەکورتی لێی دەکۆڵینەوەو قسەی لی دەکەین‌و دەی خەینە بەر سەرنجدانی ئێوەی ئازیز ... بێ سی‌ودو ناوەروکی فەلسەفی میشکات الانوار بەر لە هەرشتێک لە تەویلاتی باتنی‌گەری، لەبابەت تەفسیری باتنی‌و پاڵدانەوە بەسەر رموزو ئیشاراتی ئەو دوانەو ئەوەی کە لە ناخی ئەو دوانەی دەرکێشاوەو سەرەنجام ئەوەی ئیستخراج یا دەسە بەندی کردوە، دور بێ.

لەسەر ئەم بنەرەتە ریسالەی میشکات الانوار لەنێو شوێنەوارە کانی ئیمام محەمەد غەزالی لە نەوعی خۆیدا بێ‌وینەیە لە وەحدەتی تەئلیفی تایبەت بەخۆی بەشدارە. هەر چەند لە ئاخر جزمی سێوەمی کتێبی ئەحیاء العلوم الدین کە بەر لەمیشکات الانوار نوسراوە لە باسی فەرمودەی حیجاب هەندێ لەم قسانەی هێناوە.

کۆیا بەشی یەکەم

لە بەشی یەکەمی ئەم ریسالە ئیمام غەزالی لە بابەت واتای (نور)لە عورفی عام‌و خاس‌و لە پاشان لە عورفی خاسی خاسانەوە قسەی لی‌دەکا، باسێکی پێشەکیە، لەم بابەتەوەکە خوا نورالانوار یا نوری ئەعلاو ئەقسایە،وە نوری حەق‌و حەقیقیش هەر خوایە، باقی ئەنوار کە تەنیا بە مەجاز بە نور ناو دەبرین، لە خواوە سەر چاوە دەگرن.

هەر دەلێی: ئیمام غەزالی پەی بەشتێ بردوەو ئەوەی بە بەدیهی‌و سەلمێندراو داناوە، وە ئەوەیش بەمجورەیە: کە جیهان دارای ئەسڵێکە جیا لە خۆی. ئەم ئەسڵە نوری حەقیقی یا نوری بالذاتە. لە پاشان ئیمام غەزالی بەرە بەرە هەنگاو هەڵ ئەگرێ بۆلای نەک بۆ ئیسباتی ئەم نورە، بەڵکو بۆ تەقریری وجودی ئەوە. نور لە عورفی عامدا شتێکە، خۆی بینێ‌و خەڵکی دیکەش بەیارمەتی وەرگرتن لەو ببین، هەر وەکو نوری رۆژو مانگ‌و چراو ئاگری هەڵکراو. بەڵام لە بەر ئەوەی ئەم نورە تەنیا بەچاو نەبێ کە بتوانێ ئەوە ببینێ، نابیندرێ‌و نایتە ئیدراک، چونکا لە ئید راکدا رۆحی بینەریا روکنێ لەو زانیوە، لەم رووەوە حەق ئەمەیە کە ئەوە بە نور یا نوری زاهیر نابێرێ، ئەمەیەکەمین هەنگاوە کە غەزالی لە بەرز بونەوەی واتای نورو تەجرید-ی نور هەڵی دەگرێ. چونکا لە نوری زاهیری مەحسوسەوە پەی بە نورێ تر دەبا کە نهێنی‌و نامەحسوسە. ئەم نورە هەمان نورە لە عورفی خاسان[۱].

لەپاش ئەمە ئیمام غەزالی لە بابەت نوری دیدەوە دەکۆڵێتەوە کە موبتەلا بەکەم‌و کوری‌یەکی زورە، ئەم نورە نوری غەیری خۆی ئەبینێ،بەڵام خۆی نابینێ وە لەشت‌و مەکیش تەنیا زاهری ئەوانە دەبینێ شتی زور دوریش ئیدراک ناکا، تەنیا شتی موتەناهی‌و مەحدود نەبێ نایبینێ. چکۆڵە بەگەورەو گەورەش بەچکۆڵە،ساکن بە موتەحەریک‌و موتەحەریک بە ساکن ئەبینێ. بەڵام لەئینساندا «چاو» ێک هەیە کە ئەوکەم‌وکوریانەی تی‌دا نابیندرێ‌و ئەوەش «ئەقل»یا رۆح، یانەفسی ئینسانی‌و مرۆڤانی‌یە. لەم رووەوە باشتر

وایه به ناوی نور ناو ببریٚ نەک نوری چاو. ئەمە دوەمین هەنگاوێکە ئیمام محەمەد غەزالی لە تەجرید-ی نور- دا هەڵی دەگریٚ، چونکا غەزالی بەمە دەگاتە نور-ی ئەقڵی یەکەم کە مـرۆڤ بـەوە خـۆیو غـەیری خـۆی دیـاری دەکـا: (تـەشخیسی ئـەدا)وە موتەنـاهیو ناموتەناهیو ئەشیای زۆر دورو نیٚزیک دەرک ئەکا. ئەو دیوی پەردەی هەبون ئەناسێتەوەو ئەچێتە نێوناخی هەرشتێکەوەو رازو نهێنیو حـەقیقەتی ئـەوانـە بەچـاکـی دەرک دەکـا، جیهانی باڵاو پاین (سەرو خوار) دەناسێتەوە و ئافەریدگاری بەرزو بڵیند، دەرک ئـەکـاو نیسبەتی ئەو لە گەڵ دنیا تیٚدەگا. باوەکو ئەقڵ لەبەر ئەو هەموە کەماڵە شیاوترە کە بەنور ناوببریٚ بەڵام هەمو شتێک یەکسان دەرک ناکا، هەندیٚ شت راستەو خۆو بەئاشکرا دەرک ئەکاو هەندیٚ تر تەنیا بەفیر بون لە سەر چاوەی حیکمەتی خوا درک ئەکاو بەس، قورئان لە ئەقڵ زیاتر ئاگاداری ئەدا، چونکا لە گەورە ترینو بەرز ترینی حیکمەت سەرچاوەی گرتوە، جا لەبەر ئەمە قورئان لە ئەقڵ شیاوترە، بۆ ناوی نور، وە لەم دو ئایەتەدا بە ناوی صیفەتی قورئان ناو براوە هەر وەکو والنور الذی انزلنا...[1] یانی نوریٚ کە ئەوەمان نارد (قد جاءکم برهان من ربکم وانزلنا الیکم نـوراً مـبیناً-[2] یـانیٚ: نـورێکی ئـاشکرامـان بـۆ ئـیوە نارد(دیارە مەبەست لەم نورە لەم دو ئایەتەدا قورئانە).

ئەم بەشە سێوەمین هەنگاوە لە (تەجرید)ی نوردا چونکا لەگەڵ نوریٚ سەرو کارمان هەیە کە لە نوری ئەم جیهانە نیە، بەڵکو لە عالەمی مەلەکوتەو قۆرئانیش لەوە:(لە عالەمی مەلەکوتە) عالەمی مەلەکوت، عالەمێکی بەرینە کە پەریەکـان لەویٚ نـیشتەجێنو رۆحو گیانی سالیکان، بەرز ئەبنەوە بۆ ئەویٚ.ئەم عالەمە هەمـان عـالەمی غـەیبیە کـە عـالەمی شەهادەت، شوێنێکە لە شوینەوارەکانی ئەوەو نسێیو سێبەرێکە لەوو سەبەبیکە لەو. وە تەژیو پڕە لە نور، ئەنواری عالەمی فەروە دین (نۆسان) هەمیشە بە پێی دورو نیٚزیکان لە

---

١ ـ تغابن(ئایەتی ٨)

٢ ـ سورەی نیساء ئایەتی ١٧۴

سەرچاوەی نوری یەکەم لە عالەمی مەلەکوت، نور دەگرن. ئەم سەر چاوەی (نوری یەکەمە) ئیمام غەزالی بەمانگێکی دەشوبهێنیٚ کە لە روچنەی ماڵێکەوە بدالەئاوێنەیەک کە لەدیواریان گرتبیٚو لەو ئاوێنەشەوە لەئاوێنەیەکی تربدا کە لە دیوارێکی دیکە گیرابیٚو سەرەنجام بدا لە زەویو نورانیو روناکی بکاتەوە، ئەمە یەک نورە کە بەهۆی ئینعیکاسەوە نوریٚ زۆری لیٚ پەیا بوەو جا چون وجودی ئەو هەموە نورانە لە نوری یەکەمەوە سەریان هەڵداوە، قەت ناتوانن لەزنجیرەی ئەوە جیابنەوە، بەڵکو تا بیٚنیهات پێکەوە لکاون، وە سەرەنجام بە سەرچاوەی نوری یەکەم کە نوری بالذات یانوری حەقیقی یا نوری مەحز(اللّە)ی ناوە پیوەندئەدریٚ ئەم نورە حەقیقییە هەر ئەوەیە، کە خەلقو ئەمرە(ئافەرینشو تەگبیر) لەدەس ئەودایە، نورانی بونی سەرەتای ئافەرینش بە فەرمانی ئەوە: (خوایە)و بەردام بونی ئەم نورانی بونەش لە پلەی دوەمدا هەر لەوەوەیە. لە راستیدا نورانی بون-ی هیچ کەس لە سەرەتاوە لفەودوانەی ئەوکەسە:ئەوزاتەنەبوەو کەس شیاوی ناوی پلەیێ وا نیە، لەراست نوردا تاریکیو زوڵمەت هەیە، جا چون نور وجودی مەحزە، دیارە تاریکی یازوڵمەت عەدمو نەبونی مەحزە، چونکا نەبون: (معدوم) نە بۆ خۆی وجود پەیا ئەکاو نە بۆ غەیری خۆی، بەلاّم ئیمام عەزالی دو ێژەی نورو زوڵمەت هەر وەکو رچەی(ئەنەوییەتی ئیرانیان-ی کۆن بە واتایی دو مەبدەئی دژو جەنگەندە بەکار ئەبا. بەڵکو نور لە روانگای ئیمام غەزالییەوە وجودی ئیجابییەو زوڵمەتیش سەلبی ئەم وجودەیە،جا لیٚرەوە کە وجود دابەش ئەبیٚ بەوەی کە دارای صیفەتێکی ئاوا زاتییەو ئەوە کە خێوی ئەم صیفەتەیە بەیارمەتی غەیر، لە راستیدا شتانیٚ تر بێجگە لەو(خوا) مەجازەو وتنی نور هەر بۆ خوا راستەو حەقیقیو واقیعیە.[1]

---

١ ـ نوکتە: من خۆم ئەم بیرو رایەی ئیمام محەمەد غەزالیم زۆر جوان دەرک کردو تیٚ گەیشتم بەم واتا: لە رۆژی پینجشەمە ١٣٧١/٨/٢١ی هەتاوی کە لە تورکیا لە کاتی ٩/٥سەر لە بەیانی بەماشین لەسیواسەوە بەرەو ئیران دەهاتم هەروا کەوتبومە بیری ئەم فەرمودەو نەزەرەی ئیمام غەزالی لەپرا روانیم کە نوری رۆژ لە لای دەستی چەپی لیٚخورە(راندە)وە ـ ئەدا لە ئاوینەی بەرسەری راندەکەو لەوێوە نورەکە لەشوشەی لای راستی ماشینەکەی ئەداو وێنەی

وە هەروا چون نیسبەتی وجود بە بەشی ئەخیر لە ئیضافەی‌ئەو یانی‌لەنیسبەتی‌ئەو لە غەیری خۆی سەرچاوە دەگرێ نەک بالذات، زوڵمەت یان،لە مەقولەی عەدەمی مەخر داناوە. جیهانی بون یا باشتر بڵێین: ئەوەی کە غەیری ناوی خوای لە سەر دائەنێن: (ماسوی‌الله)لە زاتی خۆیدا عەدەمی مەحزە،وجودی حەقیقی هەمان خوای بەرزو بڵیندە کە نوری حەقیقی‌یە،ئەبێ بزانین: کە ئەم قسە لە روانگای ئیمام غەزالی‌یەوە جۆری یانەوعێ تەعبیری مەجازی نیە، بەڵکو حەقیقەتی دیارو ئاشکرایە چونکا ئەم شتە دەسکەوتی بیرو رای باری ئەقڵی نیە، بەڵکو حەقیقەتێکە، کە عاریفانو خواناسان، لە کاتی میعراجو سەرکەوتنی رۆحیدا لە (قولاّیی)مەجازەوە بەرزی حەقیقەتی ئەوە بە ئاشکراو بەعەیان دەبینن. وە لە رێگای شەوقو زەوقەوە واتای فەرمودەی خوا «کل شیئی هالک الا وجهه»نە بەم واتایە کە هەرچی بێجگە لە مەسیری بوندا (بەرەو لای خوایە)لە روژێ لە روژگارەکاندا تیا ئەچێ، بەڵکو بەم واتایە کە هەرچی بێجگە لە خوا، بۆ هەمیشە(ازلاً و ابداً)نابودە.

دیارە هەر مەوجودێکی ئاوەها ئەبێ تیا بچێو نابود ببێ،وجودی حەقیقی هەمان زاتی خوایە، کە لە مالیکیەتی بوندا (ازلاً و ابداً)لەم دونیاو لەودنیا تاکو تەنیایە. ئەم بانگەوازەی خوا لە رۆژی بەرێدا لە نیو خەلکدا دەنگ ئەداتەوە کە «پاشایی ئەمرو هی‌کێە؟(هەمو دەڵێن): هی خوای‌تاکو تەنیاو خاوەن وزیە»تەنیا تایبەت بە قیامەت نیە، بەڵکو لە گۆی خەڵکی ئەم دنیاش هەمیشە دەنگ ئەداتەوە.

غەزالی لەو پەری بیرو ئەندێشەدا بەبیرو رای شەبیە بە وەحدەتی وجود دەگاکە هەر دەمێ فەرمایشەکانی لە قەبیلی شەتەحاتی صوفی‌یە بهێنینە ژمارە ئەوسا بەدژواری

راندەکە، لە نیو ئاوینەکەوە، ئەدرا لە شوشەی لای دەستی راستی ماشینەکەو لەوێوە وینەی راندەکە، لە دەرەوە دەر دەکەوت، جاری وابو، دەبوە، چار یاسێ وینەو ئەو تاقە وێنە کە لە نیو ئاوێنەکە دەر ئەکەوت، بەو نوردانەوە لە دورەوەی لای‌راستی ماشینەکە بەسێ یا چوار وینە یا زیاتر دەبیندرا. (شەپۆل) ١٢ نوامبری ١٩٩٢ زاینی‌و ٢١/٨/٧١

دەتوانین غەزالی لەم ئەقیدە بەر کەنار بزانین.

بەڵام شتێ کە بسەلمێنێ کە ئیمام غەزالی لە یارانی شەتەحات بوە بە دەسەوە نیە، بەلام ئیمام غەزالی بە پێی ئەم قسانەی خوارەوە، زۆر لە وەحدەت وجودی یەکان نیزیکە ئیمام غەزالی دەفەرمێ: «دنیا پڕو تەژیە لە نور ...هەمو ئەم نورانە بو لای نورالانوارو سەر چاوەی یەکەمی خویان بەرز دەبنەوەو ئەم نورەش هەمان نوری خوای بەرزی بێ هاو تایە. نورەکانی دیکە هەمو عاریەتی و ئەمانەتین و نوری حەقیقی تەنیا ئەوە: (خوایە)هەمو بونو گشت نوریک هەر خۆیەتی(هەر خوایەو بەس)هیچ شتێک بێجگە لە دیمەنو هەیئەتی مەجاز، هوویەتو حەقیقەتی بۆ نیە. جا چونکا بێجگە لەزاتی ئەو،خودایەک نیە لە.نەتیجەدا نیە،ئەوی هەیە، هەر ئەوە بون،هەر خۆیەتی کە ئیشارەو ئاماژە کردن،هەمو بو لای ئەوە، هیچ ئیشارەیەک بێجگە بۆ لای ئەو نیە» ئیمام غەزالی بەئاشکرا نالێ: حەق هەمان خەلقەو ئەم دوانە دیمەنو سورەتێکن بۆ یەک حەقیقەتی تاک. هەر وەکو ،کوری عەرەبی دوای ئەو دەلێ: تەفاوەت لە نیو ئەوانەدا ئیعتباری‌یە بەڵکو ئیمام غەزالی دەلێ: هیچ مەوجودێ بێجگە لەزاتی پاکی خوا حەقیقەتی بۆنیە.رەنگدانەوەو عالەم تەنیا لە ریگای رەنگدانەوەو ئینعکاسی وجودی حەقەوەیە هەر وەکو ئینعکاسی نوری مانگ لە ئاوینەی جور بەجورەوە-بەزیۆری وجود نارازیتەوە. ئەمە لە روانگاری غەزالی‌یەوە حەقیقەتێکە کە ئەقڵو ئاوەز دیانی پێدا ناوەو کەشفی صوفیانەش ئەوەی سەلماندوە، غەزالی لە ئاخرین پلە لە ناسین،تەفاوەت لەنێوان تەوحیدی عەوام لە سەر بنەرەتی (لا الەالاالله)و تەوحیدو خوا بەیەک زانینی خەواس لە سەر بنەرەتی (لا الە الاهو)روناک دەکاتەوە (هو) لە روانگای ئیمام غەزالی‌یەوە هەر وەکو وتمان بریەتی‌یە لە وجودی گشتی کە ئیشارە بۆ لای ئەو دەکرێ، تەوحیدی خەواس بە پێی بیرو رای ئیمام غەزالی «ویژەرەکەی کامڵترو شاملترو حەقیقی‌ترو وردترو دەخیل تر لە هەموکەس لە فەردانیەتی مەحزو وەحدانیەتی صرف ـ ی خوادا، واریدی دەکا وە نیشتمانی فەردانیەت ئەو پەری میعراجی ئافەریدەگانە».

لە پەراوەکانی دیکەی غەزالی دا-کە قسەی لیوە دەکەین - ئاوا بەئاشکرا لە وەحدەتی وجود قسە نەکراوە، ئەوەی لە «ئەحیاءالعلوم‌الدین‌دا»یاد کراوە کە: «بون بیجگە لە خواو شوێنەواری ئەو شتێ دیکە نیە. وە بون هەمو جیلوەی شوێنەواری زاتی خوا یە» لە راستیدا ئیعترافێکە بە وجودی بون لە کۆبەی وجودی خوادا، وە دەروازە لە سەر بیرو رای وەحدەتی وجود، دا ئەخا ئایا ئەتوانرێ بوترێ کە ئیمام غەزالی لە ریسالەی میشکات الانواردا لە روانگای خۆیەوە لە بابەت حەقیقەتی وجودەوە بیری گورێوەو بیرێ تازەی دەر بریوەو مەیلی ئاشکرای بۆکشانی صوفیانەی، بۆ پەیدا بوە؟ کە صوفیان قایل بە وەحدەتی وجودن، هەر دەمێ بمانەوێ بەتەمسیلی نوری مانگو ئاوێنەگەلێ کە جێی تابشی مانگن، سەرنج بدەین، قەبولْ دەکەین کە ئەو نورە «رەنگ دانەوەیانە» مونعەکیسانە لە ئاوینەکاندا. لە حاڵێکدا کە هەنو مەرئین، زاتەن خێوی وجودی حەقیقی نین، بەڵکو رەنگ دانەوەیەکن لە نوری یەکەم یانێ: لەنوری مانگ بەلام مەبەستی ئیمام غەزالی لە ئاوێنە لە تەمسیل‌دا چیە؟و ئەم شتانە لەتەمسیلی ئەودان چشتێک دەنوێنن؟ ئایا ئیمام غەزالی بەشتێ وێنەی هەیولای یەکەمین کە فەلاسیفە بۆ رەنگ دانەوەو دەنگ‌دانەوەی نوری ئیلاهی لە بەرچاو دەگرن، بیری کردۆتەوە؟ لە حاڵێکدا کە ئەزانین کەئیمام غەزالی بە ئینکار کردنی تەواوی وجود، مادەی قەدیمی عالەم ئەداتە دواوە، وەعالەم بەمەخلوقێ حادیس لەعەدەمەوە، دەزانێ. ئەوەی دێتە بەرچاو ئەوەیە کە ئیمام غەزالی بەتەمیسلێکیوا (تەمسیلی نوری مانگو ئەنواری رەنگ دانەوە لەوە) موشکیلی صدوری عالەمێ لە خواوە ئاڵوزاندوەو لە سەر بنەرەتی ئەقڵی دەس ناداتە تەوزیحو لێکۆڵینەوەو ئاشکرا کردنی ئەوە. ئێستا ئەبێ بڕوانین کە ئایا ئەزمونی صوفیانە لە کردنەوەی ئەو گرێ پوچکە، یارمەتێکی بەوکردوە؟ ئیمام غەزالی لە عارفانێ یاد ئەکا کە لە وجود دا بێجگە لە خوای تاقانەی حەقیقی شتێ‌تر نابینن، کە لەودا بێجگە لە خوا شتێ نابیندرێ لەم روەوە هەندێ لەوانە هەر وەکو حەللاج هاواری (ئەزحەقم)ی بەرزکردۆتەوەو یەکێ‌تر «سبحانی مااعظم‌شأنی»بەزارادینێ(مەبەست بایەزیدە) بەلام ئەم حاڵەتە«وەحدەتی شهود»ە نەک

وەحدەتی وجود. وەحدەتی شهود حاڵەتێکە، کاتێ صوفی دەگەڕێتەوە لای سوڵتانی ئەقڵ، ئەوحاڵەتە زو لە نێودەچێ. لەم کاتەدا صوٚفی تێ دەگا کە: «ئەم حاڵەتە یەکبونی بەراستی نەبوە، بەڵکو وێنەی یەکبونێک بووە هەر وەکو قسەی ئاشق و ئەویندارێک لەو پەری ئەویندا»: «انا من اهوی و من اهوی انا». ئیمام غەزالی دەفەرمێ: ئیحساسی عاریف لە حاڵی فەنابون لە خوٚو لەخەڵکداو بەقاو مانەوە بەحەق، یەکبونی مەجازی و تەوحیدی حەقیقی ناوە یانی: تەوحیدێ کە لە بوندا بیجگە لە خوای تاقانە شتێ تر نابینێ. ئەگونجێ ئەوەی کە توٚمەتی وەحدەتی وجود لە ئیمام غەزالی لادەبا، وتەیەکە لەم کتێبەدا لە ئاخری بەشی یەکەم بەم واتایە هاتوە: «خوا لەگەڵ شتێکدا هەیە،هەر وەکو نور لەگەڵ ئەشیا»و مودەلەلی دەکا کە واتای ئەو «لەگەڵ هەرشتیکدا هەیە»ئەمەیە کە ئەو:(خوا)بەر لە هەر شتێ و بالآتر لەهەرشتێ دەرخەر«و موزهیری»هوٚی وجودی هەرشتێکە. فەرمودەی ئیمام غەزالی لەم بابەتەوە کە ئەو: (خوا) «بەر لە هەرشتێکە»ئیقرار بەقەدیم بونی خوای بەرزەو قسەیەکی دیکەی ئەوکە وتویەتی: «خوا لە هەرشتێک بەرزترە»تەنزیەو بێنجەوشی خوایە، جا لە بەر ئەمە بێخەوشی خوا بە واتای حەقیقی، دینی موتڵەقە لە گەڵ، قسەی وەحدەتی وجود، سازگار نیە، هەر ئەم مەبەستە بوٚتە هوٚی ئەوەی کە(ونسینک)لە وتارێکدا کە لە ساڵی ۱۹۴۱ زاینی لە Semietische Studien uitde nalatenschap بلاٚوی کردوٚتەوە، بە پێوەندی ئەم بەشە لەمیشکات الانوار لەگەڵ نو ریسالەی فلوتین (Enneodes) تایبەت بکا. ئەو لەو وتارەدا رای گەیاندوە کە ئیمام غەزالی هەوێنی باسی ئەم بەشەی لە کتێبی فلوٚتین لەبەشی پێنجەم لە ریسالەی چوارەم کە لەودا فلوٚتین قسەی لەمەبەستی: «رؤیەت: دیدار»کردوە، وەرگرتوە، دوکتور ئەورەحمان بەدەوی لە کتێبەکەی خوێدا[1] چەن بەرگەی پرش و بلاٚوی لە تەرجەمەی عەرەبی کە دراوەتە پاڵ فلوٚتین؛فەیلەسوفی یونانی، هێناوەو ئەوسا رای گەیاندوە کە ئەمە نیشان ئەدا

---

١ ـ فەلوتین لای عەرەب لاپەرەی ١٨٩ـ١٩٢

که ئەم فەسڵەکراوەتە زەمانی عەرەبیو لەوە دەچێ کەوتبێتە دەسی ئیمام محەمەد غەزالی، بەڵام ئەبێ بڵێین: کە فلۆتین لەم فەسڵەدا لەبیرو رای بینایی‌و چلونایەتی ئینتقالی مەرئی لەچاودا، قسە دەکا، وە لە ئەندێشەی واسیتەکە صورەتی مەرئی بە هۆی ئەوەکە لە ناوەندی بینایی قەرار دەگرێ، رەخنە دەگرێ، بەم‌حیسابە لە نێوان ئەم فەسڵەو فەسڵی یەکەمی کتێبی میشکات‌الانوار تەصەور ناکرێ.

بەبیرو رای دوکتور ئەورەحمان بەدەوی ئەگونجێ ئەوسەر چاوەی کە تەئثیری کردۆتە سەر ئیمام غەزالی کەژو فەسڵی پێنجەم لەریسالەی پێنجەمی فلۆتین بێ.

ئەم فەسڵە بەوێنەی کورتەیەک لەریسالەی (زانستی ئیلاهی) مەنسوب بەفارابی‌یە.

دوکتور بەدەوی ریسالەی مەنسوب بە فارابی لەکتێبی خۆیدا بە ناوی (فلۆتین لای عەرەب) بلاوکردۆتەوە، کاتێ دەروانێتە ئەوکتێبە شتێک کە ئەوەی بگەینێ کە غەزالی بۆمیشکات‌الانوار لەو ریسالە کەڵکی وەرگرتوە بەرچاو ناکەوێ، بێجگە لەمە کە بەشێکی کورت لەوە کە ئیشارە ئەکا بەمە کە فعلِ فاعل ئەوەڵ ئەقڵەو **ئەقڵ‌نوری باتنی** ئەم جەوهەرەیە، هەر وەکو نوری خۆر کە لە رۆژ(وخۆر) تیشک بەسەر شت‌و مەک دەهاوێژێ. بەراوەژو لە ریسالەی: (علم آلهی)دا بیرو رایەکِ هەیە کە بەئاشکرا لەگەڵ بیرو رای ئیمام محەمەد غەزالی‌دا ناسازگارە.

لەم ریسالەدا بۆکشانێکی دیار بۆ لای بیرو رای (فیض‌فلوطین) دێتە بەرچاو. بیرو رای (فیض) کە لە (لایەن فلوطین)ەوە دارێژراوە، ئیمام محەمەد غەزالی لە پەراوی: (تهافت‌الفلاسیفه)دا رەتی کردۆتەوەو پەیرەوانی ئەم بیرو رایە بە کەم مێشک دا ئەنێ.

لە بەرا روناکمان کردەوە کە ئیمام‌محەمەد غەزالی چلون لە نێوان نورالانوار: (اللّـه)و (مطاع)و لەنێوان مطاع‌و بونە وەرانی دیکە پێوەندی نیشان ئەداو هەروا رون کرایەوە کە ئەم مەسەلە بەلای ئیمام غەزالی‌یەوە پێوەندی خەلقی‌یە، نەک پێوەندی فیضی بەواتای فلۆطینی ئەوە. راستە کە ئیمام غەزالی واتای نورو نور دانەو فەیض لە وێنەگرتنی: (تصویری) ئافەرینش‌دا بەکار ئەبا بەڵام ئەنوارێ کە تا نورالانوار چۆتە پیش‌و

ئەگەنەکانو سەرچاوەی یەکەم، ئەنواری عاریەتینو لە نوری ئەوەڵ وەرگیراونو حەقیقەتی زاتیان بوّنیە. ئێستا، کە ئەو فیوضاتە: بەپێی (بیرو رای فەیضِ فلوطین) مەوجوداتێکی حەقیقینو هەر یەکە وجودێکی تایبەت بەخوّی بوّهەیە، دیارە فلوّطین قەت ناڵیٚ کە وجودی ئەمانەوابەستە بەواحیدی-ی ئەوە بەوەیە.

چ بەڵگەیەکمان بەدەسەوەیە کە بلّێین:ئیمام غەزالی لە پەرتوکی میشکات الانوار لە ریسالەی (عیلم آلهی) مەنسوب بە فارابی، زیاتر لە پەراوەی کتیبی(ئەثولوجیای ئەرەستو) شوێنی وەرگرتوە؟لە حاڵێکدا ئەمکتێبە سەرچاوەی یەکەمینی زانستو زانیاری فەلاسیفەی ئیسلامی سەبارەت بە نەو ئەفلاتونیان بو. ئیمام غەزالیو زوّربەی فەلاسیفەی ئیسلامی لە زاراوەی نەو ئەفلاتونیان کەڵکیان وەرگرتوە، سەرەنجام، لەوانەدا واتایێ تازەتریان ئەدوّزیەوەو بە جوریٚ دەیان گوّڕیو لە واتای ئەسڵی دەیان بردە دەریٚ، ئەمە خوّی ئیبتکارو ئەصالەتی فەلاسیفەی ئیسلامی نیشان ئەدا، نەک پەیرەویو تەقلید لەوان.

کژیا بەشی دوەم

ئیمام محەمەدی غەزالی لەم بەشەدا هەندیٚ بێژەو واژە کە لە ئایەتی نوردا (اللّٰه نور السموات و الارض...) وەکو: مشکاة، مصباح، زجاجه، شجرة، زَیْتٌ، نار-هاتون بە پێی رەمزو رازیٚ کە ئیشارە دەکەن بەواتای نهێنی کە لەو دیوی رواڵەتی ئەم واژانە دان، شەرحی ئەدا. لە سەرەتاوە بوّ رون کردنەوە، دوباس دێنێتە پێش، لە باسی یەکەم تەبیعەتی رەمز: (تەمسیل)و رەوشتی بەکار بردنی ئەوە بەیان دەکا. وە لە باسی دوەمدا پلە پلەی روّحی بەشەریو پلەی نوری ئەوە دێنێتە بەر قسەو لێکوّڵینەوە. وە لە ئاخری ئەو حەوت واژەی ناوبراوە رموزی ئەم روّحانە دەبژێریٚ. بیرو رای تەبیعەتی رەمزی ئەوە لە سەر بنەرەتی فەرضی موازات وهاو دەنگی تەواو لە نێوان عالەمی شەهادەتو عالە می غەیب، عالەمی جیسمانیو عالەمی روّحانییە. ئەم بیرو رایە بەمجوّرە تەفسیر دەکریٚ کە، هیچ شتێک لە عالەمی شەهادەتدا نیە مەگەر تەمسیلو (نمونە) یەکە بوّ عالەمی مەلەکوت، عالەمی شەهادەت هویٚگەیشتن بەعالەمی غەیبە. ناسیاوی ئێمە بەعالەمی عولوی:

(جیهانی بەرزی بەرین) محاڵنیەو سەفەر بۆ لای خوای پەروەرندەو نیزیک بونەوە دژوارنیە. خوای تاقانە وێنەو میسالی بۆنیە، چونکا مەرجی نمونە بون بەزەروت، موتابەقە بونی دەوێ، کەچی خوا بونێکە، هیچ شتێک هاوتاو وێنەی ئەو:(خوا)نیە. جاکەوایە ئەبێ ئەو واژە تەمسیلیانەی کە لە قورئاندا هاتون، ئەبێ هەر وەکو کلیلی ئەسراری غەیبی بزانینو هەر وەکو رموزی خەو، ئەوانە واتاو تەفسیرو تەئویل بکەین. هەر وەکو رۆژ لە زانستی تەعبیرو لێکدانەوەی خەودا نیشانەی شایەو مانگیش نیشانەی وەزیرە کە فەربانی شا دەبا بەرێوە. هەر لە سەر ئەم شێوە مەوجوداتی عولوی رۆحانی، نیشانەو رەمزی عالەمی مەحسوسن. لە سەر ئەم بنەرەتە ئیمام غەزالی هەندێ لە نیشانەو رەمزی وەرگیراو لە قورئانی کەریمی بۆ رون کردنەوەی بیرو رای خۆی بەکار دەبا. بەبیرو رای ئیمام غەزالی: (تور=کێوی تور)رەمزی مەوجوداتی گەورەو سابت لە عالەمی مەلەکوتدایە، «وادی»: رەمزی مەجوداتی عولویە کە زانیاریو مەعارفی غەیبی وەر دەگرن، جا ئەوسا مەعارف لەوانەوە نەقڵ ئەبێتە لای بەرەی مرۆف، «وادی ئەیمەن»:رەمزی سەر چاوەی یەکەمینی ناسیاویو مەعریفەتە وە«نار»:رەمزی رۆحی پێغەمبەرە کە قورئان بە«سراج منیر: چرای نورانی»ناوی ئەبا.

«جذْوەو قَبَسْو شهاب: پۆلوی ئاگری سورو گەش):رەمزی کەسانێکە بەبینایی نەک لەروی تەقلیدەوە، کە لەپێغەمبەران پەیرەوی بکەن. «اصطلاء: خۆگەرم کردنەوە بەئاگر» رەمزی موشارەکەتی پێغەمبەرو پەیرەوانە «وادی مُقَدَّس» یەکەمین پلەیە لە پلەپلەی سەرکەوتی پێغەمبەر(د-خ) «خلع نعلین» رەمزی دڵو دەرون هەڵکەندنە لە هەر دوجیهان: دنیاو ئاخیرەت ـ «قلم»: رەمزی رۆڵو نەخشی عیلمی غەیبە لەرۆحی لێهاتوو موستەعیددا. «لوح محفوظ: تەتەڵەی پارێزراو » ویا«دق منشور»:رەمزی روحێکە، کە ئەم زانستە لەودا بنوسرێ. «ید»: رەمزی پەرییەکە، نوسەریی زانستەکانە «صورة» رەمزێکە، بۆ مەجموعی: ید، قلمولوح، وە لە مرۆفدا «صورةالرحمان» صورتِ خودایی»یە. چونکا پێغەمبەر فەرمویەتی: (خوا مرۆفی لەسەر بیچمی رەحمان خولقاندوە،«ماء» هەر وەکو

خوا فەرمویەتی: (لە ئاسمانەوە ئاوێکی نارد: باراندی): رەمزی مەعریفەتو ناسیاوی‌یە. «اودیە» کە هەر لەم ئایەتەدا هاتوە «لە پاشان هەر چۆمەڵە ئاوێک بە ئەندازەی گونجاوی خۆی ئاوی گرت»زەمزگەلێکن بۆدڵو دەرونگەل.

ئیمام محەمەدی غەزالی بەزیرەکی‌و ژیری تێدەگا کە ئەم جۆرە تەئویلانەی ئەو، ئەو ئەباتە ریزی دەستەی باتنی کە ئایەتەکانی قورئان لە واتای زاهیری لائەدەن‌و بەباتین تەئویلی دەکەن، لێرەدایە کە دەسی خۆی پێش دەخاو دەفەرمێ: کە نەباتنی‌یە کە زاهیر رەت بکاتەوەو نەزاهیری‌یە کە ئەسراری باتین بداتە دواوە، بەڵکو ئەو: «ئیمام محەمەدی غەزالی» زاهیرو باتین پێکەوە، کۆ دەکاتەوە، لە واتای مەحسوسەوە، دەس پێ دەکاو لە ئەسراری پەنهان لەو لای واژەکانەوە غافڵ نابێ موسا(د ـ خ)لە «وادی مقدس»دا ئاگری دی‌و پەروەردگاری هەرای لە موساکرد کە کەوشەکانت داکەنە«اخلع نعلیک»[1] موسا کەوشەکانی داکەند، بەڵام لەوکاتەدا تێگەیی کە ئەو لەسەرەتای میعراجی پێغەمبەری دایەو خوا لەوی دەوێ کە تەنیا بڕواتە لای خوا، بێ ئوگر بون بەملا یا بەولا، وە خوشەویستی دنیاو ئاخیرەتو ئەوەی بێجگە لە خوایە، هەمویان لەدڵو دەرون دەرهاوێ‌و فرێیان بدا، میسالی زاهیری لە روانگای ئیمام غەزالی‌یەوە حەقەو پێوەندو ئەنجامی ئەوە بەرازی‌دەرون: (باتین) یش حەقیقەتە. میسالەکان «ئیشارە»گەلێکن کە بۆ بزاوتن‌و دنەدانی حیس‌و خەیاڵ‌ئینسانی، بەکار براون بەڵام ئەم‌ئیشارانە بەرەوپشتی پەردە ئەچن‌و بە نورگەلێ دەگەن کە لەروانگای حس‌و خەیاڵ پەنهان‌و نهێنن ئەگونجێ کەسێ بپرسێ: لەم تەئویلەدا کە نەسەر دێنێتە بن فەرمانی قەواعیدو زاکۆنی زمان‌ونە بەعورفێکی‌تایبەتی عیلمی پابەندە، حەق کێهەیە؟ ئایا ئەم کارە مەیدانی بۆ خەیاڵ پەردازی‌و بەراورد، ناکاتەوە کە ئەقڵ لەودا بە ناچاری هەرچی بیەوێ؟بیڵێ؟ ئەگەر وابێ‌و تەئویل بۆئیسلام درگا بکاتەوە، نەک ئەوە بێ کە ئەنواعِ بیدعەتو لاڕیی لە دین‌دا ریگا

---

[1] ـ یانی: خوت لە شتو مەکی هەر دو جیهان دارنە. پەراوەی زریزەی زیرین (شەپۆل).

بکاتەوە. هەر وەکو ئەوە کە باتینیەو هاوبیرەکانیان وایان کرد. لە وەلأمدا دەڵێین: ئەوە لە قسەکانی ئیمام غەزالی فام دەکریّ ئەمەیە کە ئەو:(غەزالی) تەئویل کردنی تەنیا بۆکەسانیّ کە بەصیرەتیان هەیە هەر وەکو پیغەمبەرانو عارفانو ئەولیاو خواناسان بەجایز داناوە کە خودانی بیرو باوەڕێکی تیژو وردنو واتای پەنهان لە پشت پەردەوە بەهەستو حیس دەبینن. هەر وەکو بۆپێغەمبەران ئەم دەس کەوتە بەدی هاتوە، پێغەمبەر دیتی کە ئەو رەحمانی کوری عەوف درەنگ؛چوە بەهەشت. پێغەمبەر ئەوەی بەچاو،وادی، بەلأم بەبەصیرەت بە جۆریّتر. بە بەصیرەت زانی کە ئەو رەحمان کوری عەوفو هاواڵەکانی زۆر توند خەریکی ملە بەملانیّ کردنن لەگەڵ نەفسی خۆیاندا تا بڕواو باوەر بەسەر ئارەزوی نەوس‌دا زاڵ بیّو ئەوسا بچنە نێو رۆحانی پاک،بەناو بەهەشت. دیارە ئەو دوای ملەٰ بە ملانیّو تەقالایەکی زۆر پیّ دەنێتە نێو بەهەشتەوە. ئیمام محەمەد غەزالی ئەم جۆرە لە خەو دیتنە کە هەم لەکاتی خەوتن‌داو هەم لەکاتی بێداریدا روئەدابە حسی ناوی ئەبا، کە ئەگەر لە بێداریدا بیّ نیازی بە تەئویلەو ئەگەر لەخەویش‌دا بیّ نیازی بەتەعبیرە.

باسی دوەم کە لەبابەت تەئویلی ئایەتی نورەوەیە پلە پلەی رۆحی بەشەر بە پێنج پلەدا لێی دەکۆڵێتەوەو بەراوردی دەکا.

یەکەم: رۆحی حەساسو بەهەست،کە مەحسوسات دەرک ئەکا هەم لە منداڵداو هەم لە گەورەدا وجودی هەیە.

دوەم: روحی خەیاڵی‌یە کە ئەوەی حەواس دەی هێنێتە ئیدراک، لەگەنجەی زیهندا رای دەگریّ. منداڵی شیرە خۆرە، روحێکی ئاوای بۆنیە، بەڵکو دوای لە شیر بڕانەوە، رۆحی وای بۆ پێک دیّ، هەندیّ لە ئاژاڵو پاتاڵ روحێکی وایان بۆهەیە.

سێوەم: رۆحی ئەقلیو ژیری‌یە کە واتای موجەرەد لەحیسو خەیاڵ جیا دەکاتەوەو ئیدراکی دەکا. ئەم رۆحە جەوهەری مروفو ناوەندی ئیدراکی زەروری‌یاتو گشتی‌یە.

چوارەم: رۆحی فیکری یانەزەری‌یەکە پێوەندی مەنتیقی بیرو ئەندێشە دەرک ئەکاو لە بەرکوڵ دەگاتە نەتیژە.

پینجەم: ڕۆحی قودسی نەبەوی: (ڕۆحی) پاکی پێغەمبەری یەکە تایبەتی ئەنبیاو ئەولیایەو تیشکو ترێژی غەیبی دەکەویتە نێوی. خوای بەرزو بێوێنە فەرمویەتی: (ئێمە لە خۆمانەوە، روحێکمان بە تۆ وەحـی کرد) مەبەست روحێکی وایە. ئەم پێنج ڕۆحە، نورگەلێکن کە ئەصنافی مەوجوداتی مەحسوسو مەعقول لەگەڵ ئەوانەدا زاهیر دەبن، وە لە روانگای ئیمام غەزالییەوە بەموازات پێنج شت هەن کە لە ئایەتی نوردا بەم وێنانە هاتون: میشکات: (چرادان) زجاجة: (شوشە)میصباح: (چرا)شجرة: (دار) زیت: (رون).

ڕۆحی حەساسو بەهەست لەراست«میشکات»دایە، چونکا نورەکانی لەکونی درزی حەواسەوە دێو دەروا، هەر وەکو چرا دانێک کە نورو شەوق لەوەوە دەچێتە دەرێ. ڕۆحی خەیالی لە راست: (زجاجە)دایە، چونکا هەر دو لە ئەصلدا تاریکو غەیرە لەتیفن، بەلام دەکرێ تەصفیەو لەتیفو پاکو بریقەدار بن، خەیاڵ،زانستی ئەقلی زەیت دەکاو لە پەریشانیو بلاوبونەوەی بێهودەی ئەوە بەرگری‌دەکا. هەروایش شوشە نوری چرا لە گژەبا دەپارێزێ ڕۆحی ئەقلی لەراست «مصباح»دایەونـاوەندی تابشی ئەنواری ئەقلە. چونکا چرایش نوری حیسی بلاو دەکاتەوە.

ڕۆحی فیکر لەراست «شجرة»دایە، بەم واتایە کە ژیانی فیکری لە دارێک دەچێ کە شاخو لقو پۆپو گەلاو میوەی زۆر بێ، کەهەمو لە ئەصلێک وەکو ساقەتو تەنەی دارەکە بێ دەروێنو شین ئەبن. بۆیی بەداری زیتون میسالی هێناوەتەوە کە ڕۆنەکەی پاکترو سافترەو پرشوعلەتر لە ڕۆنیترو باشترین ڕۆنی چرایە. ڕۆحی قودسی نەبەوی لە راست «زیت»دایە ک لەپاکیو بێنجەوشیو چاکیدا گەیشتۆتە ئاوەها پلەیەک کە نیزیکە بێ ئەوەی ئاگری بگاتێ نور وتیشک بداتەوەو هەلایسیو گڕ بگرێ. ڕۆحی پێغەمبەرانو ئەولیایش وانو بە پلەیەک لە پاکیو بێجەوشیو کەماڵ گەیشتون کە ئیتر نیازی‌یان بە یارمەتی پەریو شتانی ترنیە. ئێستا ئەبێ بزانین کە پیوەندی تەئویلات لەگەڵ ئایەتێ کە خوا بە ناوی نوری ئاسمانو زەوی دەناسێنێو لەپاشان بەمیسالی ڕەمزیو گرێ‌پوچکە دراو ئەوە نیشان دەداو وێنەی دەکێشێ چییە؟ بە بڕوای من بەتەئویلێ کە ئیمام غەزالی لە

سەر ئایەتەکەی کردوە، کاتێ راستو دروست لە ئاو دەردێ کە ئایەتەکە جارێ تر بەتێگەیشتنێکی دروست بەم جۆرە بخۆینینەوە: خوا نوری ئاسمانەکانو زەوی‌یە· مەسلی نوری خواکە لە ئینساندا خو نیشان ئەداهەر وەکو چرا دانێکە، کە لەودا هەیەو ئەو چرایەش لە نێوشوشە یەکدایە کەبێ زیاد کردنی ئەوە سەری پێوەند لەنێوان تەئویلی غەزالی و ئایەتە شەریفەکەدا لە بەریەک هەڵدەپچردرێ. بەلاّم لەسەر ئەو فەرزە ئەتوانرێ ئەوەی کە غەزالی لە پلەی رۆحی ئینساندا (پێنج پلە ناو براوەکە) هێناویەتی، تێ بگەین، چونکا ئیمام محەمەد غەزالی ئەم پلەو پایانەی بە ئەنواعێ لە ئەنواری ئیلاهی داناوەکە بە پلەگەلی جیاجیا لە نورالانوار: (اللە)نور وەردەگرن. وە خوای بەرز بۆتێگەیشتنی دروستی ئەم مەبەستانەو تەئویلانە لە عالەمی مەحسوس، بەچرادانو شوشەو چراو دارو رۆن میسالی هێناوەتەوە. بەلاّم بۆچ غەزالی تەشبیهە کە لە ئایەتەکەدا تەنیا لە سەرئینسان کورتی کردۆتەوەو بونەوەرانی تری جیا کردۆتەوە، کەچی ئایەتەکە خوای بەنوری ئاسمانەکانو زەوی یانێ بە نوری ئەوەی بەخشلی وجود لە سەرەوە تا خوارێ رازاوەتەوە دەناسێنێ. ئەم تایبەتیە لە بەر ئەوەیە کە مروف لە روانگای غەزالییەوە، تەنیا بونەوەریکە، کە نوری ئیلاهی لەودا لەهەمو پلەیەکدا خۆی دەنوێنێ، کەچی ئەم نورە لە غەیری ئیساندا بێجگە لە هەندێ پلەو پایەنە بێ خۆ نانوێنێ. جا هەر لە بەر ئەمەیە خوا لە نێوان مەخلوقاتدا مرۆفی لە بەر چاو گرتوەو ئەوی بەوێنەی خۆی ئافەریدە کردوەو ئەوی کردۆتە شیاوی جێ نشینی خۆی لە ئەرزدا.

ئیمام غەزالی بەم بیرو رایە، باری خودایی مروفی دوزیوەتەوەو بە پیوەندی راستەو خۆ ئەو بەجیهانی بەرین پێوەند ئەدا. وە بیرو رایەکی تازە لە بارەی نبووەت را دەگەینێ کە لەوەدا نەبیو خواناس، بێ ناوجیگەری پەری وەحی، وە یا کومەگێ لەزانستی دەرەوە ئەتوانێ ئامادەی وسولی وەحی بێت. پێغەمبەر یاخواناس یاوەلی بە هەبونی چرای نور لەدڵو دەروندا چ نیازێکی بە پەری وەحی هەیە. ئاوا دێتە بەرچاو کە ئەم بەشە لە نامیلکەی میشکات الانوار تەواو کەرەوەی بەشی‌یەکەم بێ، چونکا غەزالی لە بەشی

یەکەمدا لە خوا بە ئیعتیباری ئەوەی نورالانوارو ئەسڵی وجودە وێنەیەکی هەستی وبون ناسانە ئەداتە دەس‌و لەم بەشەدا بە ئیعتیباری ئەوە کە ئەم نورە ئەسڵی ناسین‌و مەعریفەت، لەمروفدا بەتەواوی دێتە دی، وە لە نێوچینی پێغەمبەران وخواناسان‌و ئەولیادا کە بە پێی فەرمودەی «خوا مرۆڤی لەسەرۆینەی رەحمان خولقاندوە»چینی لە بەرچاو گیردراون، بە وێنەی تایبەت خۆدەردەخەن وێنەیەکی شناخت ناسانە لەوە دەنوێنی‌و رای دەگەێنێ -

بەشی سێوەم

دوای ئەوەی ئیمام غەزالی لە دوبەشی رابوردودا، دایەسەلماندن کە ئەوەی کە شیاوی ناوی نورەو بۆ نور بون ئەبێ نوری خودایەو هەروا ئەم نورەیە کە بەگشت پلەگەلیەوە لە ئینساندا خۆی نیشان ئەدا، غەزالی لەم بەشی سێوەمەدا ئەکوشێ تا پەردەگەلێ کەمانعی تابشی ئەم نورەن‌و بونەتە پەردە لەنێوان ئینسان‌و مەعریفەتی خوا شەرح ئەدا، قسەی ئیمام غەزالی لەم بەشە بەدەوری ئەم فەرمودەکە پێغەمبەر فەرمویەتی بو «خوا حەفتا پەردە لە نورو زوڵمەت هەیە کە ئەگەر پەردەکە لادرێ شکۆی جەلال‌و جەمالی خوا دیدەی هەر بینەرێک دەسوتێنێ»دادەگەری، غەزالی مەحجوبەکان «داپۆشراوەکان» بەسێ دەستە دابەش دەکا: ١-داپوشراوان بەزوڵمەتی مەحز، ٢-داپوشراوان بە نوری مەقرون بە زوڵمەتی مەحز ٣-داپوشراوان بە نوری مەحز.

وا دێتە بەر چاوکە مەبەست لە حیجابی زوڵمانی ئەوەی مادی، یابە ریگایەک پێوەند لەگەڵ مادە پەیا ئەکاو لە حیجابی نورانیش ئەقلانی بێ. لەم بیرو رایەوەیە کە مولحیدان‌و دەهری‌یەکان کە حەواس بە سەریاندا زاڵ بوەو ئینکاری دین‌و قیامەت دەکەن‌و وجودی عالەم لە سەر بنەرەتی مادی خالیس واتاو تەفسیر دەکەن، لە چینی داپوشراوان بە حیجابی زوڵمانین، وە هەروایش داپوشراوان بە نفوسی ناپاکی لێڵ‌و شەهەوات‌و لە زاتی مادی کە هەوایان کردوّتە خودای خۆیان‌و لە زەتی ئاژاڵی‌و گەیشتن بە ئارەزویان کردوّتە ئامانج بو خویان لەژیاندا، وە ئەگەر پلەیەک لەو خوێریەتی‌یە بێنە سەرێ، دەسەلات‌و زاڵ بون‌و باڵ

بەسەراکێشان، وە یا ناودار بونو پلە بەو پەری ئارەزوی خۆیان دەزانن‌و هەمو لەم‌چینەدا دەوەستن. ئەم کەرەستانە کە بژاردمان هەمو پەردەی زوڵمانین،داپوشراوان بە نوری تێکەڵ بەتاریکی ئەوانەن کە لە سەر بیرو باوەری دینی خۆیان، هۆیەکی حیسی یا خەیاڵی،کە لە نێوان ئەوانەو دیتنی بەراستی حەقیقەت، جیاوازی داناوە، زاڵ بوە.

بوت پەرستان کە بیریان لە سیفەتی خوا کردۆتەوە، ئەوەیان ناوە بەسەر بونەوەرانی مەحسوس‌داو تەجەسومیان پێ داوە، تاقمێ تر لەوانە خوایان لە واتای بەر تەسک‌و بەند، دەرهیناوە جەمالی موتڵەق لە بیچمێک لە بیچمەکاندا پەرستش دەکەن، هەندێ تر لەوانە ئاگر پەرستن کە واتای وزە، هێزو قودرت‌و بەرێز بون‌لە ئاگردا ئەگرنە بەرچاو کە ئەوانە هەمویان لە سیفەت‌و نوری خوا دائەنێن. ئەمانە لەم سیفەتانە، بونەوەرانی مادی‌و ئەنبوژەنی، نەخشە ئەکیش‌و ئەنێوینن هەندێ‌تر لەم تاقمە ئەستیرەی گەلاوێژ یا شەعراوموشتەری‌و روژ دەپەرستن. ئەوانەی نوری موتلەق دەپەرستن ثەنەوییەی ئیرانین. هەمو ئەمانە کە بژاردمن (محجوبان): داپوشراوانی بە تاریکی ئامێتە بە نورن. تاریکبون لەم بابەتەوەیە کە ئولوهییەت لە قالبی مادیدا ئەنوێنن‌و تەسویری ئەکەن‌و نوریش لەم بابەتەوەیە کە سیفاتی خوا لە مەعبودی مادیدا ئەنوینن‌و ئەینەخشینن موجەسیمەو کەرامیە کە تاریکی خەیاڵ بە سەر بیریاندا زاڵ بوەو قایل بە خوای موجەسەمن و ئەویان لە بان عەرش داناوە، لەم‌کوڕەن. هەروا ئەوانەی لە بەر بەرزی،جیهەت بۆ خوا دائەنین لە روانگای عام‌و خاسەوە، هەمو لەم تاقمەن. دەستەی سیوەم مەحجوبان بە نوری خوان، ئەمانە تاقمیکن کە زیهنیان بە بەڵگەی ئەقلی فاسید تێکلاوە،ئەمانە سیفاتیەن هەر ئەوانەن کە بۆ خوا پەسنی قسە کردن‌و ژنەوایی‌و بینایی‌و ساوانی، بۆ خوا داناوەو ئەوەیان لەگەڵ سیفەتی هاو وینە لە ئینساندا بەراورد کردوە ئەڵێن: خوا بە دەنگ قسە دەکاو هەر وەک ئێمە دەکا. مەحجوبان بە نوری مەحز فەلاسیفەن،ئەمانە لەوەی کە پەسنی ئاخەوتن، ژنەوایی، بینایی‌و ئیرادەو لێنەوین،کە وەک مرۆف بۆ خوای دابنین، دوری دەکەن‌و خوا لەو سیفەتانە لە بیچمی ئیساندا بە دور ئەزانن، بە سەرنج دان بە ئاسەواری خوا، خوا

دەناسن. ئەیژن: خوا بزوینەری ئاسمانەکانە،هەندێ لەوانە وایان زانیوە کە پەسنی خوا بە ناوی بزوینەری ئاسمانەکان لە بەر زور بون و جور بە جور بونی گۆکانی ئاسمانی ئەبیتە هۆی تەکەسور لە زاتی خوادا. لەم بابەتەوە بزوتنەوەی فەلەکەکانیان داوەتە پال ئەقل (پەری) کە هەریەکە لە فەلەکی تایبەت بە خوایدایە. کە هەمو فەلەکەکان بە هوی فەلەکی ئەقصی حەرەکەت ئەکەن و ئەم فەلەکەش راستەو خۆ خوا حەرەکەتی پێ ئەدا هەندی لەوانە لەم بیرەش زیاتر چونەتە سەرێ و وایان زانیوە کە حەرەکەتی ئەفلاک بە شێوەی راستەو خو، شیاو نیە کە لە کردەوەی خوا بێ بەڵکو ئەمە لە کردەوەی ئەقل یا پەری یە کە لە ژیر تاعەت و عبادەتی خوا خۆ خەریک دەکەن. جا بە بیری ئەوان خوا بەم ئیعتبارە کە گشت بون لە ریگای دەستورەوە، نەک بە موباشەرەت، دەخاتە گەڕ(موتاع)ی نێوە.

ئەمانە بەحیسێبی غەزالی داپوشراون «مەحجوبن» کە بە و جورەی بژاردمان، بوت پەرستان، دەهری، مادیو لە دین وەرگەراوانی تریش دەگرێتەوە. هەروا موجەسیمە موشەبیهەو سیفاتیە لە موتەکەلیمان و فەلاسیفەو ئەرەستۆیی یا ئەرستوو فلوتینیش دەگریتەوە. بیرێ کە غەزالی لە نیو ئەو بیرو رایانە پەسەندی ئەکا، هەر ئەو بیرەیە کە بە پیی ناو لینانی ئەو پیوەند بە«واصلان»پەیدا ئەکا. ئەم بیرو رایە بەمجورەیە کە «موتاع» لە راستیدا «دەستوری خوایە» کە ئەگەر خوا بییەوی شتێک بێتە دی پیێ دەڵێ ببە ئەویش دیتەبون (....کن فیکون) بەم قەرینانە «موتاع» نە بەواتای دیتنی پەری یەک لە پەری یەکانەو نەک بەو جورەش کە فەلاسیفە نەو ئەفلاتونیەکان، دەڵێن ئەقڵی یەکەمە، نە خودی خوایشەو نەشتێ تر لە دنیادا، بەلکو واسیتەیەکە لە نیوان خواو جیهانداو ئیرادەی خوایش لە ریگای ئەوەوە دیتە دی. «نیسبەتی موتاع بە وجود ـ ی خوا نیسبەتی رۆژە بە نوری مەحز»بەڵام فەرمودەی غەزالی لەم بابەتەوە لە «موتاع مەوسوف بە سیفەتێکە، لە تەک وەحدانیەتی حەقیقیدا،تەنافی هەیە» ئەروانێتە ئەمە کە ئەمری خوا مەبدەئی کەسرەت و تەعەدودی وجودی یە، کە چی وەحدانیەتی مەحز تەعەدود ور ناگرێ، چونکا لە سیفاتی خودان. لیرەدا بیرو رای غەزالی لە تەوسیفی موتاع یا فلوتین لە تەوسیفی ئەقڵی یەکەمدا

لەگەل ئیختلافی جەوهەری لە نیوان بیرو رای ئەم دو بیرەوەرەدا، تیک هەڵدەنگون.

ئەمری ئیلاهی لە روانگای غەزالی‌یەوە قەدیمە بە قەدیم بونی خوا چونکا لە کەلامی خوای قەدیمە. بەلام ئەقلی یەکەم لە روانگای فلوتین مەوجودیکە، لە واحیدی یەکەم فەیەزانی کردوەو وابەستە بەو نیە. بیرو رای غەزالی لە بابی موتاع دریژەی بیرو رای ئەشعەری‌یەکانە لە کەلامی خواداو لە قورئاندا،لەو بابەتەوە کە زاتەن کەلامی خوایە. بیجگە لەوەی کە غەزالی لە چوارچیوەی بیرو رای بەسیتی ئەشعەری یەکان،هەنگاوی بەرەو پیش تر دەچیٚ، بە ورد بونەوەییٚ زیاتر، ئەوە بە وێنەی بیرو راییٚ تازەتر لە بیرو رای فەلاسیفەی ئیسلامی یا«لەدو ریبازی ئیسلامی ئەشاعیرەو موعتەزیلە» لە بابەت «بیژەی Logos»هیناویەتی. بو دا سەلماندی ئەوە چەن ئایەتی لە قورئان بە بەڵگە هیناوەتەوە. غەزالی لەهیچ یەکە لەو بیرو رایانە رازی نابیٚ کە دەڵین: پەروەردگار لە مەعنای سیفەتی لەشی موتاع پاکە، یا پەروەردگار بزوینەری فەلەکی دوایین«فەلەکی ئەقصاو دەسەڵاتدار بە سەر فەلەکەکانی دیکەیە» یا ئەوەی کە خوا بزوێنەری بەراستی بونە، نەک بە وینەی موباشەرەت بەڵکو بە واسیتەی ئەقلی بزوینەری ئەفلاکە. ئەو قسەی «واصلان» کە دەلین: موتاع شتیکە غەیری زاتی خواو موتەسیف بە سیفاتێکە،کە لەگەڵ وەحدانیەتی مەحزو کەماڵی خوا مونافاتی هەیە، قەبولیەتی موتاع فەلەکەکان دینێتە بزوتن و تەگبیری هەبون و بون دەکا. «واصلان» لە ریگای ئەوەوە بەکەسیٚ کە ئاسمانەکانی خستوتە بزوتنەوە، وە بە زاتیک کە فەرمانی بەبزوتنەوە داوە،پەی بردوەو ناسیاو بوەو لەم دوەشەوە بەوەی ئاسمانەکانی خولقاندوە، رێگا دەبەن،یانی ئەوانە لە رێگای ناسینی فەرمانی خواوە بە خواناسین دەگەن. غەزالی بەم بیرو رایە لە رێگای تەنزیهی خواو تەوسیفی وەحدانیەتی مەحزی ئەو، بی ئەزەمونی تەعەدود «ئەمری خوا» بە وێنەی «کەلامی ئیلاهی» لە سەر بیرو رای ئەشعری تەوزیح دەدا.

وە کارگەلیٚ بیجگە لە حەرەکەتی ئەفلاک و تەگبیری بون ئەداتە پاڵ ئەو. غەزالی لەم تەنزیهەدا ئەگاتە پلەیەک کە خوای بە جەوهەری موجەرد زانیوەو خوا لە هەر جورە

نیسبەتیک لە نیوان ئەوو خیلقەتەکەیدا بە بەری دەزانی. بە واتایێ تر خوا لەسیفەتی ئیلاهی دائەرنێ. ئەم قسە بەزمانی غەزالیدا هاتوە بەلام باوەر ناکەم ئەوی رازی کردبێ «نیکلسون»NIKELSON بە دوری ئەزانی کە موتاع لە بیروڕای غەزالیدا هەر ئەو قوتبە صوفیە بێ،گە لە فسەکانی ئیسماعیلیانی باتنی مەزهەبدا هاتبێ. چونکا غەزالی گشت مەزهەبەکانی ئەوانەی بە مەردود ئەزانی، ئەو لە وتاریکدا بە ناوی«بیرو را یکە سایەتی لەئیسلامدا» بەمجورە قسە لە غەزالی دەکا: «من زیاتر لاموایە کە بلیم: بیرو رای غەزالی لە بابەت مو تاعەوە لە تەک بیرو رای صوفیەی موتەئەخیر تەوافوتی هەیە. موتاع بە بیرو رای ئەوان بە صورەتیکی رەمزی ئەوترێ کە بە «حەقیقەتی محەمەدی» یا «روحی محەمەدی» ناو ئەبرێ. ئەویش ئینسانیکی ئاسمانییەکە خوا لە سەر وینەی خوی خەلقی کردوە. ئەم بونەوەرە لە بیرو رای ئەواندا هێزیکە کە نەزمو نیزامی جیهانو راگرتنو پاراستنی ئەوە بەوەو بەو راگیردراوە».

لەوە دەچێ ئەوەی ئەم هزرەی خستوتە میشکی «نیکلسون» بیژەی وجودی موتاعو وینە جیا جیاکانی ئەوە بێ کە لە چەند ئایەتی قورئاندایە. بۆ وێنە ئایەتی ١٩تەکویرە کە فەرمویەتی (مطاع ثم امین)و من یطع الرسول فقد اطاع الله ـ نیسا/ ٨٠ و (یا ایهاالذین آمنوا اطیعواللەو اطیعوا الرسول ـ نیسا٩٥/. من لام وایە تێگەیشتنی صوفیانەی ئەم دوایانە کە لە نەوئەفلا تونی شوێنیان وەرگرتوە، تەفسیرگەلێ وا لەو ئایەتانە کرا بێ.

بەلام شویندانانی ئەوە لە سەر بیرو رای غەزالی دورەگومانی زۆرتر لە سەر ئەمەیە کە غەزالی لە ئیتاعەت کردن لە پیغەمبەر بیجگە لە واتای دینی شتێ دیکەی بە بیردا نەهاتبێ.

مەبەست لە بیژەی موتاع بە بیرو رای غەزالی «ئەمری خوا»یە کە دەبیتە هۆی بە کار کەوتنی ئیرادەی خواو حودوس لە خیلقەتدا.

بیرو را لە بابەت موتاعو دژوار بونی پەسنی خوا:

غەزالی لە کژی سیوەم لە کتێبی میشکات الانوار مەسەلەی پەسنی خوای بە ناوی میحوەرو بلێسک بۆ بیرو را بەکار بردوە. وتەو قسەی زۆرێ لە فیرقە ئیسلامیو رێبازە

نائیسلامی یەکان کە بە مەحجوب «داپۆشراو» ناویان ئەبا، ئەداتەدواوە. تاقمیّ لە وانەی بە موشەبەهە داناوە کە تارادەیەک چونەتە پێش کە کارکەیان بوتە تەجەسومی ئاشکرا. تاقمی تر وەک موعتەزیلەو فەلاسیفەی ئیسلام رویان کردوتە تەنزیهی موتلەق.

غەزالی ئەشعەری مەزهەبە، بەو جورەی ئەزانین ئەشعەری یەکان پەسەندیّ کە خوای بەوانە وەسف کردوە بو خوای دائەسلمینن. بەلام دەلین: ئەو پەسەندگەلانە موغایر لە تەک زاتی خودانو قەدیم بە قیدەمی زاتی خودان، لە گەل وەحدەتدا پیکەوە جیاوازی یان هەیە. لەم قسە نەتیژە وەر دەگرین کە پەسەندەکانی خوا نەعەینی خودانو نەغەیری ئەویشن. خوا زانا بەزانینو قادر بە قودرەتو موتەکەلیم بەکەلامە، بەلام عیلمو قودرەتو کەلامی خوا غەیری زاتی ئەون. ئەم سیفەتانە لە گەل زاتی خوا دا لە حەدی زاتیاندا ئینقتاعی تەواویان بۆ نیە، بەلکو بەوەجهیّ پیوەندیان لە گەلّ زاتی خودا بۆهەیە. بۆ وێنە مەبەستیّ کە لێرەدا ئەیدێینە بەرجەنجەری وردبونەوە پەسنی «کەلام»ە کە لە نیوان موعتەزیلەو ئەهلی سونتەتدا هەروا لە نیوان ئەشعەری یەکانو موعتەزیلەدا بوتە هەراو جیاوازیو نیوان ناخوشی، چونکا قسە کردن لە سەر پەسنی«تەکەلوم» ئەوانی بە قسە کردن ل «ئەمری ئیلاهی» کە ئیمە موتاع مان لە روانگای غەزالی یەوە تەفسیر کردوە، راکێش کردوە. ئەشعەری یەکان بروایان بە قیدەمی کەلامی خوایەو هەروا «ئەمری ئیلاهی» لاکەونە. ئەوانە لە سەر قسەی خویان ئەم ئایەتانە دەکەنە بەلگە«بو نیشاکانی خوا ئەمەیە کە ئاسمانو زەوی راگیر دەبن (و من آیاته ان تقوم السماء والارض بامره.[1]

«وە دەستور دان هەر تایبەت بە خوایە، چ بەر لەمەو چ دوای ئەمەش»[2]. ئەم ئایەتانە بە ئاشکرا رادەگەینن، کە دەستوری خوا «موتاع»و قەدیم بە قیدەمی خوایەو لەسەر خیلقەت پیشکەوتوەو ئاسمانو زەوی بە هۆی ئەو راگیر بون. ئەمری خوا بە وتەی ئەوان نە

---

١ ـ ئاگا دار بن خەلقو ئەمر «یا فەرینش و تەگبیر» تایبەت بە خوایە الا لە الخلق والامر.
٢ ـ للە الامر من قبل و من بعد

خودایەو نە لەخودایش جیایە. ئەم بیرو رایانە هەمو هی ئەشعەریانە کە غەزالی وەک لێکۆڵەرێکی ئەمین لە پەراوەی (میشکات الانوار)و لە پەراوەکانی دیکەی خویدا لەوە لانادا. تەنیا ئەوە نەبێ کە ئەبێ بڵێین: غەزالی لە بەشی ئاخری میشکات الانواردا شتیک وێنە جەوهەر،کە پۆیەکی لە تەسەوف پێوەیەو لە تەک موشکلی کەلامدا بێ پێوەندە، پێوەی ئەنێو لێ زیاد ئەکا. قسە زیادەکەش ئەمەیە کە «واصلان» وەک داپوشراوان خوا دەرک ناکەن. چونکا ئەوانە خوا بە پاک‌و بیخەوش لە وەی کە داپوشراوان پەسنیان کردوە، دەهێننە بیرو هزری خویانەوە.

حەق ئەو دەمەی کە بەزات بە سەریاندا نور دەهاوێژێ‌و موتەجەلی دەبی، گەورەیی‌و عەزەمەتی ئەو بینایی‌و بینشی بینەران دەسوتینێ، ئەم مەنزلەتی صوفیانە،بەوەی کە «کوری عەرەبی»بە مەنزلەتی تەنزیهی تەوحید ی ناو بردوە، شەباهەتی هەیە. لەم مەنزلەتەدا لە تەوسیفی حەق بە پەسنێ لە پەسنەکانی ئەو، تەنانەت لە پەسنی وەحدەتیش دوری ئەکرێ. چونکا پەسن بە وەحدەت تەقەیودی حەقە. دیارە تەقەیودیش لە تەک تەنزیهی موتلەقدا مونافاتی هەیە.

بەروالەت بەشەکانی دوایی کتێبی میشکات الانوار لە تێگەیشتن لە بیرو رای ئیمام غەزالی لە بابەت موتاعەوە خەڵکی خستۆتە حەیران‌و تەنانەت بوتە هوی شک‌و دودلی لە برواو ئەقیدەی ئەودا. بۆ وینە ئەتوانین وتەی: «کوری توفەیل» لە پەراوەی زیندوی کوری بێدار بە شایەد بهینینەوە «یەکی» لەموتەئەخیران لە کەلامی غەزالی لە ئاخری پەراوەی میشکات الانوار گومانی کردوەو ئەوەی بە ئەمرێ گەورە زانیوە کە غەزالی خستۆتە هەڵدێر کە هیوای رزگار بون لەوەی بۆنیە. ئەو قسەش ئەمەیە کە ئەو دوای ناو بردنی تاقمە داپۆشراوەکان بە نوری ئیلاهی‌و واصلان دەڵێ: «ئەوانە لەسەر ئەوەن کە ئەو بونەوەرە مەزنە موتەسیف بەسیفاتێکە کە لەگەڵ وەحدانیەتی مەحز موغایرە»ئەو ویستویەتی لەم رستە ئاوا نەتیجە بگرێ کە غەزالی ئەقیدەی وایە کە ئەوەڵ «حەق» لە زاتی خۆیدا،موتەکەسیرە «مونەزەهە،خوا لەوەی کە رەخنەگران دەلین لەوە دەچی

مەبەستی کوری توفەیل لە یەکێ لە موتەئەخیران «کوری روشد» بێ کە لە روانگای **کوری توفەیل موتەهەم** بە تەوەهومە کە لە **مەقسودی غەزالی نەگەییوە**. چونکا ئەو لە «بونەوەری مەزن کە موتەسیف بە سیفاتێ کە موغایرە لەگەل وەحدانیەتی مەحز» مەبەستی خوای پاکو بەرزە، کەچی مەبەستی غەزالی لەم قسە «موتاعە» نەک زاتی خوای پاک لە هەر وەسفێ. «کوری روشد» خوی لە غەزالی تومەت ئەدا کە لەکژی پیوەندی دار بە مەحجوبان قسەیەکی راگەیاندوە کە لەگەل ئەوەی لە کتێبەکانی دیکەیدا لە بابەت مەسەلەی بزوتنەوەی ئەفلاکو باری خوا کە لەگەل ئەواند باسکراوە، دژایەتی هەیە، دەلی: «لە پەراوەی ناو داریدا کە میشکات الانوارە کە لەودا پلەی خواناسانی سەبارەت بە خوا ناو بردوە ئاوا دەلی: گشت ئەمانە لە پوشراوانن تەنیا ئەو تاقمە نەبێ کە بروایان وایە کە خوای پاکو بێخەوش بزوێنەری ئاسمانی یەکەم «فەلەکی ئەقسا» نیە، بەڵکو ئەو زاتێکە، کە ئەم موحەریکە لەو سادربوە. ئەم رستە دەر برینێکی دیارە لە سەر بیرو رای حوکەما لە زانینەکانی خوادا. لە پەراوەی «المنقذ من الضلال» رەخنەی لە حوکەما گرتوەو ئەقیدەی وایە کە زانینو عیلم لە خەلوەتو بیردا حاسڵ دەبێ، ئەمەش پلەیەکە لە پلەی ئەنبیا، هەروا لە پەراوە یەکدا کە بەناوی کیمیای سەعادەت دایناوە بە ئاشکرا ئەو وتەی راگەیاندوە کە ئەم رستە لە میشکات الانواردا نیە بەڵکو کورتەیەکە بەرانبەری ئەوەی کوری روشد لە کتیبەکە گەییوەو رایگەیاندوە.

ئیمام غەزالی بە ئاشکرا نەی وتوە، کە موحەریکی یەکەم لە خوا سادر بوە بەڵکو لە پەراوەکەدا رای گەیاندوە کە: نیسبەتی ئەم موحەریکە (موتاع) بە وجودی حەق، هەر وەک نیسبەتی روژە بە «**پینج**» **نورەکان** ئایا **کوری روشد** لەم وتە بە واتای سدور تێگەییوە؟

لە بابەت روژەوە ناکرێ بێژین کە سادر لە نوری مەحزە، بەڵکو ئەلین: تەعەیونێکە لە تەعەیوناتی ئەوە یا تەجەلیگایەکە لە تەجەلی یەکانی ئەو. هەروا لە بابەت موتاعەوە دەڵێن: «موحەریک ئەفلاکە کە ئەوەیان بە وێنەی ئەمری ئیلاهی تێدەگەین» لە واحید، حەق سادر نەبوە بەڵکو تەجەلیگایەکە لە تەجەلیاتی ئەو. بەم تەوزیحە غەزالی هیچ کاتێ، وەک

فەلاسیفە قایل بەبیرو رای سدور نیە. بیجگە لەوە غەزالی بیرو رای موحەریکی یەکەم کە فەلاسیفە ئەقیدەیان پێ یەتی. لە سەر ئەم بیرە کە خۆرسک لە خۆوە کار ناکا بەلکو موسەخەرو موستەعمەلی خالقی خۆیەتی، رەت ئەکاتەوەو دەس ئەنێ بەسینگیەوە، بە بیرو رای ئەو ئەگەر بوترێ خورسک و سروشت کارێ ئەنجام ئەدا مەجازە، چونکا «فاعیل» لە روانگای غەزالیەوە بە موجەرەدی موسەبەب بێ، ناکرێ پێی بوترێ فاعیل. بەڵکو ناوی فاعیل ئەو دەمە لەو دەکاڵێتەوە کە فیعل بە ئیرادەو ئیختیار لەوەوە بێ. بە پێی ئەوانەی رامان گەیاند، ئیتر ناکرێ بوترێ: کە غەزالی لەمیشکات الانواردا بیرو رای موحەریکی یەکەمی قەبول بوبێ و لە کتێبەکانی تریدا رەتی کردبێتەوە. بەڵکو موحەریکی یەکەم بەبیرو رای ئەو«موتاع= ئەمری خوایە» کە نە بە خورسک موحەریکەو نە عەینێ زاتی واحیدی یەکەمە. هەر ئەمە بۆتە هۆی ئەوە کە مونتگمری وات .Montgemrywatt

لە وتاریکدا کە لە کۆواری سەلتەنەتی ئاسیایی لە سالی ١٩٥٤ی زاینی بلاّوی کردوتەوە، کژی سیوەم لە پەراوەی میشکات الانوار بە مەنحول (هەنگوین) نوما بزانێ. **ئەو لای وایە نوسەری ئەم کژە**، یەکێ لەو کەسانەیە، کە بۆ ئیسباتی واحیدی یەک لە فەلسەفەی کوری سینا تارادەی تەفسیری پەراوەی نەجات شوێنی وەرگرتوە. چونکا مەبەستی ئیسلامی مەنقول (زانینەکانی نەقلی) لە بیژەی «تەوحید» نەفی شیرکی دائیمە لە زاتی خوا، نەک وەحدەتی زاتی ئەو. وەحدەتی زات واتایەکە نەو ئەفلاتونیان بوی چونو هەر شتیکیش واتای تەعدودو کەسرەتی هەبێ لە زاتی خوا نەفیان کردوە. تا ئەو شوێنەی کە بۆتە هۆی نەفی سیفاتیش لە خوا. لە گشت ئەم قسانەدا بەلگەیێ کە بتوانێ بیرو رای (وات Watt)لە بابەت مەنحول و ناسازگار بونی کژی سیوەمی پەراوەی میشکات الانوار بسەلمینێ، نیە. **غەزالی لەم کژەدا** سیفاتی خوای نەفی نەکردوە، بەلکو ئیتلاقی ئەم سیفەتانەی، بو خوا، لە روانگای موتەکەلیمانو فەلاسیفەوە ئینکار کردوە. ئەو هیچ کاتێ پەسنی زانینو قودرەتو ئیرادەو تەکەلومی لە خوا نەفی نەکردوە، **بەلکو چلونایەتی و**

کەیفیەتی ئیتلاقی ئەم سیفەتانەی بو خوا بەو جورەی موشەبەهە ئیتلاقی دەکەن، رەد کردوتەوە. غەزالی مونکیری نورانی بونی خوا نییە، بەلام راگەیاندنی ئەم پەسنە بو مەعبودیٚ تر، وەک روژ یا مانگ یا ئەستیرەکانی تر قەبول ناکا. ئەو پەسنی قەهار بون لە خوا دانا نارنیٚ، ئەمەیشی قەبول نییە کە ئاگر پەرستان ئەم سیفەتە بۆ بونەوەریٚ وەک ئاگر دابنین غەزالی ئەوکاتەکە لەپاک‌و بیخەوشی خوا قسە دەکا تەنیا مەبەستی نەفی هاولف لە خوا نییە، بەلکو ئەکوشیٚ، تاوەحدەتی زات بۆ خوا ئیسبات بکا چونکا دژواری سیفات لە روانگـای مـوتەکەلیمـانو فـەلاسیفەی ئـیسلامەوە، دژواری وەحـدەتی زاتـی خـوایـە (وات Watt)تی نەگەییوە، کە غەزالی لەم کژەدا، دوای ئەوەی دژواری سیفاتی خوای لە روانگای کەلامی‌و فەلسەفی‌یەوە خستۆتە بەر قسـەو بـاس تـا لە سـەر هـیمی بـیرو رای تەسەوفەوە حەل بکا.

«واصلان» لە روانگای غەزالی‌یەوە صـۆفی گـەلیٚکن، خـاوەن زەوق‌و بـەچەشە، کـە خوایان راستەوخۆ، دەرک کردوەو ئەویان لە هەمو تەوهوماتیٚ کە لە پەسنەکاندا بۆ ئیٚمە زاهیر دەبن بەپاک‌و بیخەوش ئەزانن.

بەبیرو رای وات واصلانی کە غەزالی قسە لەوانە دەکا، لەگەل داپوشراوان فەرقی‌یان نییە بیٚجگە لە ئەقیدە بون بە بیرو رای موتاع.

ئەو لە دوییدا را دەگەیینیٚ کە کژی حوجب سەرەتای بو نییە. بەلام دەلیین: لە باسی حوجبدا چ سەرەتایەک لە زیکری نورو جورەکانی ئەو ئەتوانیٚ باشترو چاکتر بیٚ. چونکا حوجبیٚ کە غەزالی قسەی لیدەکا، مەوانعیکە،کە ئەم نورانەی شاردۆتەوەو دەبیٚتە مانع لە نیٚوان زوهورو تەجەلی ئەودا.

هەر کاتیٚ حوجب بە هەمو نەوعەکانی یەوە لە نیو بچیٚ نوری قاهیری خوا ئاشکرا دەبیٚ وجەلال‌و شکۆی خوا(بە پیٚی فەرمودە)ی: ئەوەی کە دیدو بـینەران دیویـانە دەی سوتینیٚ. چلون ئەکریٚ لە نیسبەتی کژی سیوەم لەکتیٚبی غەزالی دودلی بکریٚ، لە حالیٚکدا کە غەزالی خۆی ئەلیٚ: کە کتیٚبەکە سیٚ کژە نەک دوکژ. هـەروا بەئـاشکرا بـەفەرمودەی

حوجب که مەوزوعی باسی کژی سیوەمەو لە کژی سیوەم بەو دوەی دەگێرێتەوە. بەڵگەیێ تر کە بسەلمێنێ کە کژی سێوەم کژێکە لە میشکات الانوار، ئەمەکە نوسخەی خەتی (شەهید عەلی)کە لە ساڵی ٥٠٩یانی چوار ساڵ دوای فەوتی غەزالی نوسراوەتەوە، ئەم کژە بە تەواوی هاتوە. هەروا دوای ئەوە«کوڕی توفەیل» بەشێکی دورو درێژو گرینگی لەم کژە بێ ئەوەی لە صیحەتی ئینتیسابی ئەوە بە غەزالی شک یا ئیشکال بگرێ، لە پەراوەی (زیندوی کوری بێدار)کەڵکی لێوەرگرتوە. گشت ئەمانە بەڵگەن لە سەر ئەوە کە کژی حوجب بەشێکە لە پەراوەی میشکات الانوار وە لە راستیدا تەواو کەرەوەی دوبەشە پێشوەکەیە. هەر وا لە باری شێوە نوسینو کەرستەوە لەگەڵ بەشەکانی دیکەی‌دا هاو دەنگە، هیچ دژواری‌یەک نابیندرێ.

لەو لێکۆڵینەوەو لێکدانەوە، کە لە سەر پەراوەی میشکات الانوار ئەنجامیان دا جوان دەر دەکەوێ کە ئێمە لەراست کاری فەلسەفی بایەخداردا قەرارمان گرتوە، کە لە جۆری خوێدا عالو چاکە. لە راستیدا ئەم کارە بەیەکەمین خشت لە بنایەک دائەنرێ کە ئەگەر خشتێ تری لە سەر ریز بکرێ، سیستمی فەلسەفی کاملو رێکو پێکبێکمان ئەبێ. ئەمە وامان پێ حالی دەکا، کە غەزالی بەراوەژوی ئەوەی کە بەناوی ویرانکاری فەلسەفە، ناوی دەرکردوە، خۆی دارای فەلسەفەیە ـ هەر وەک ئەوکەسانەی دوای ئەو کە پایان نانیو بیرو هزرەوە میتودی فەلسەفی‌یان هەبوە ـ نیهایەت لە جوری تازەدا. فەلسەفەی مەشائی یانی فەلسەفەی ئەرەستویی رەنگی نوێ ئەفلاتونی گرتۆتە خۆ، ئەرکی خۆی بەر لە غەزالی بەجێ هیناوە. ئەم فەلسەفە لە نوسراوەکانی «بو عەلی سینا»و فێرگەی ئەودا گەیشتۆتە ئەو پەری خوێو رێگایەک بێجگە لەداکەوتنو گەرانەوە بۆ دواوە. دیارە ئەبێ بە نەفعی فێرگەکانی دیکەی فەلسەفی گەراوەتەوە بۆ دواوەو رێگایان بۆ بیرو رای ئیسلامی تازە کردۆتەوە. هێرشێ کە غەزالی بردویەتە سەر ئەم فەلسەفە ـ کە نوێنەرو لێکدەرەوەی تایبەتی ئەوە، کتێبەکانی کوری سینابو ـ هۆێی ترە کە بۆ روخانی ئەم فەلسەفە تاڵوکەی کرد فەلسەفەی ئیسلامی ناچاربو، ریگایەکی دیکە بیجگە لە رەوشتی مەشایی، کە بیرەوەر

بتوانێ لەو ڕێگایەوە پەی بەواقیعیەتی ئەسیلی وجودی خۆیو دینەکەی ببا، هەڵ بژێرێ. ئەو بە دوی ڕەوشتێکدا دەگەڕا کە نەزەریەی مەوزوعی سەبارەت بە جیهان بە نەزەریەی زاتی لە ڕۆحدا تەبدیلدەکا: هەر وا لە عالەمی مادەو جامید ڕێگا بەرەو عالەمی نورو لەتافەت ببڕێ. بەم ڕەوشتە دەڵێن: (ئیشراق) کە ئوسولی ئەوەڵیەی ئەوە بە هۆی ئەفلاتونو فەلاسیفەی ئێرانی کۆن داڕێژراوە.

فەلاسیفەی ئیسلامی پێیان ناوەتە نێو ئەم باسەو نەتیجەیەکی بایەخداریان بەدی هێناوە، کە لە هەر دو لای(یۆنان،کوردستان،ئیران کەممایەتر لە ڕۆژگاری فەلسەفەی مەشا نەبوە. ئەم لایەنە لە بیرو ڕاو تێفکرینی ئیسلامیدا قەت ئینکار نەکراوەو کەسیش باوەری نییە کە فەلسەفەی ئیسلامی لە فەلسەفەی مەشائی «کوڕی سینا»و «فارابی» بەرتەسک بێتەوە. لەم ڕووەوە ناتوانن بیر کردنەوەیەکی قولو بنەڕەتی کە سیفەتی تایبەتی فەلسەفەی تەسەوفەو لە شوێنەواری ئیمام غەزالیو «شیخ شەهابەدین سوهرەوەردی» و «محیدینی کوری عەرەبی»و وێنەی ئەوانەدا هاتوە، دەرک بکەن.

لە وەدەچێ ئیمام غەزالی یەکەمین فەیلەسوفی ئیسلامی بێ کە بەرانبەری ئەوەی کە لە کتێبی میشکات الانوار بە ئاشکرا دەبیندرێ، ڕوی کردبێتە فەلسەفەی ئیشراق. میحوەرو بلێسکی بنەڕەتی غەزالی لەم کتێبەدا بە دەوری جیا کردنەوەی نورو زوڵمەتو عالەمی ئەنوارو عالەمی زوڵمەتدا دەگەڕێ.

ئەم جورە تەمایوزی فەلسەفی‌یە بەرانبەری ئەوەی لە کتێبی ئاوێستا (Avesta)دا هاتوە، بناغەی فەلسەفەی قەدیمی ئێرانو کوردستان هەروا فەلسەفەی نۆی ئەفلاتونی‌یە. بەڵام غەزالی لە تەمیز لەنێوان نورو زوڵمەت،فەلسەفەی ثەنەویەی هەر وەک ئیرانیان بنێشەی دانەناوە،نا ئاوای نەکردوە کە بەراوەژو لە ریسالەی میشکات الانوارو غەیری ئەویش کەوتە نەقزو هەڵ وەشاندنەوەی فەلسەفەی ثەنەویو ئەوەشی لە ڕیزی داپوشراواندا هیناوە. لەوە دەچێ ئەو هەرواگەورەکانی موتەسەویفەی ئیسلامی بەر لەو، لەوەی کە لە باسی نورو ئیدراکی زەوقی حاسڵ لە جیهانی نورانیدا هیناوە، زیاد لە

هەموان لە فەلسەفەی نوی ئەفلاتونی تازە شوینیان وەرگرتوە، کە لە ریگای کتێبی(دبو بیت ـ Debobit کە بەهەڵە دەڵێن: هی ئەرەستوە، دەسیان بەو کتێبە گەییوە. لە کتێبی میشکات الانوار هێمگەلی فەلسەفەی ئیشراق زۆر د ێتە بەرچاو. گرینگتر لە هەموان باری بون ناسی‌یە کە لە بارەی بونەوە قسە دەکاو شناخت ناسی کە ماهییەتی گیانو رۆح شەرح ئەدا. هەرچەند ئەبێ بڵێین کە زاڵبون لە باری یەکەمە یانی بون ناسی. جا بەم پێ‌یە ئیمام غەزالی لە گەورە گەورەکانی فەلسەفەی ئیشراق هەر وەک «شیخ شەهابەدین سوهرەوەردی کورد» و «قوتبەدین شیرازی» پێشکەوتوە. ئەو ریگا بۆچونە نیۆ فەلسەفەی کامل بە تایبەت لە باسی پێوەندی دار بە ناسینی رۆحو گیان دەخاتە سەر گازەرەی پشتو دەروازەی بۆ دەکاتەوە. قسەکانی قوتبەدین شیرازی لە سەرەتای شەرحی حیکمة الاشراقی سوهرەوەردیدا ئەم قسە بەیان دەکا. دەلی: حیکمەتی ئیشراق حیکمەتێکە کە بەسەر ئیشراقدا یانی کەشف دانراوە یا حیکمەتی ئەهلی ئیشراقی ئێرانو کوردستانە. کە ئەمەش دەگەرێتەوە سەر ئەوەڵ. چونکا حیکمەتی ئەمانەش کەشفیو زەوقی‌یە، وە ئەوەیان داوەتە پاڵ ئیشراق کە جێگای زوهوری ئەنواری ئەقڵیو درەوشینەوەو فەیەزانی ئەوە لە رێگای تابش لە نفوس‌دا لە کاتی تەجەروددا. کوردان لە حیکمەتدا زیاتر پاڵ بەزەوقو کەشفەوە ئەدەن. فەلاسیفەی بەروی یونانیش بێجگە لە ئەرەستوو پەیرەوانی ئەو کە پاڵیان ئەدا بەجەدەلو بەڵگەو بورهانەوە ـ رویان دەکردە زەوقو کەشفو دۆزینەوە سەرچاوە:[1] محەمەد صالح ئیبراهیمی محەمەدی (شەپۆل).

* * *

---

١ ـ تەرجەمەو وەرگرتن لە میشکات الانوار نوسراوی ئیمام محەمەد غەزالیو بەر کولو سەرەتای میشکات الانوار تەرجەمەی سادق ئاوینەوەند، بەبەرکوڵی لێکدانەوەی رەخنەگرانە لە میشکات الانوار بە نوسینی دوکتور ئەبو عەلا عەفیفی چاپی تاران ساڵی ١٣٦٤ی هەتاوی بلاوەی ئەمیر کەبیر(شەپۆل)تاران ٢٧ئازەری ١٣٧١هەتاویو ٢٧ سارانی ٢٦٠٤کو ١٨دسامبری ١٩٩٢زایینی.